

Ірина КОВАЛЬ-ФУЧИЛО

ЕКЗИСТЕНЦІАЛ МОВЧАННЯ В ЕТНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРІ

*Він жадібно ковтнув мовчання, як
інші повітря.*

Е. Канетті

Проблема мовчання практично не досліджена у філософії, літературознавстві, фольклористиці, етнографії. У той же час вона постає як важлива і актуальна. Завдання статті – простежити функціональне навантаження екзистенціалу мовчання (термін Т. Суходуб) [1, с. 125] в етнології та культурі. Розшифрування коду мовчання передбачає кілька ліній інтерпретації цього екзистенціалу.

1. ДЕМОНІЗМ МОВЧАННЯ

*"Непромовленість ситуації у
слові, неможливість вербалізації
таємниці певним чином породжує
демонізм мовчання" [1, с. 125].*

В етнології *мовчання* – ознака належності до "того" світу. Означення до слова *мовчанка* – гробова, могильна, мертва [2].

Етимологія "мовчати": "неясного походження, зіставляється з литов. *smilkti* "заболіти", *smilkti* "боліти, втрачати свідомість, засинати" [3].

Етимології цього слова присвячена окрема розвідка О. Трубачова, у якій автор за допомогою лінгвістичних і семантичних засобів доводить, що лексики "мовчати" (*індоєвроп. *mlkē-*) і "танути" (*індоєвроп. *mlke-*) – історично одне слово [4, с. 101]. Так у праслов'янській мові **mlke-* ← **ml-k-e* – "робитися, ставати м'яким", рос. "размельчат(ся) / тануть". "Семантична еволюція у цьому конкретному випадку: "робити(ся) м'яким", рос. *размельчат(ся)* → "молчать" [4, с. 102] (пор. лит. *tiprti* – "танути" – прасл. **tyrpeti* – "терпіти, страждати (мовчки)") [4, с. 103]. У казках мовчання часто є характерною ознакою померлого: "сидить там мовчки, мов неживий" та ін. [5, с. 19, 24]

Особливе місце мовчання належить у ритуалах переходу.

ПОХОРОН

Одним із постійних мотивів українських похоронних голосінь є прохання до померлого промовити ще хоча б одне слово:

Ой устань, Катеринко, устань –
Заговори хоч одне словечко!
Ти така ни була,
Щоби ти так довго ни говорила,...

Чим я тебе нагнівала,
Шо ти ни хочеш заговорити... (№ 18) [6]

Дитино моя, дитино моя,
Скажи хоч слово ще до мене... (№ 47)

Ой устанько, мамочко, устань,
Заговори до нас [...]
До кого би ви заговорили.
Шо ви до мене не хочете заговорити ? (№ 166)

У голосінні сироти за матір'ю, читаємо:

Одходили твої ніженьки,
Одробили твої рученьки,
Оддивились твої оченьки!
Не чуєш, моя ньенько, прогнівалась?
Занімили твої губочки... (№ 214)

Ампліфікація у даному випадку ускладнена наростанням значення органів тіла у життєдіяльності, причому мовлення посідає чи не найважливіше місце у цьому ряді: людина може жити, хоч може при тому і не ходити, і не працювати, і навіть не бачити. Проте, якщо вона вже не чує і не розмовляє, то це є точна ознака смерті.

Збірник похоронних звичаїв та обрядів [7] містить розповіді, що стосуються цієї проблеми. В одній з них дводушник дошкуляв своїй вдові, з якою мав одружитися її наймит. Дійшло до того, що померлий напав на наймита (той загубив захисну крейду) і побив його. Після того хлопець кілька днів не міг говорити [7, с. 209].

У зв'язку з цим цікаво згадати біблійну історію про народження Йоана Хрестителя. Батько Йоана, Захарія, не повірив ангелові Гавриїлу, що матиме сина, оскільки він і його дружина Єлисавета були вже старі. За цю невіру Захарія був покараний. Йому відібрало мову аж до народження сина (Лука: 1, 18-20).

У цих розповідях спільним є те, що після зустрічі з потойбічними "мешканцями" люди певний час не можуть говорити. Таких історій у світовому фольклорі можна знайти немало.

Померлі ніби заражають живих мовчанням (контагіозна магія [8, с. 94]), через що живі набувають ознак померлого: на певний час втрачають дар мови.

У збірнику В. Гнатюка читаємо: "Грицуна [дводушник] ходив по ночі і кликав знайомих по іменю; хто обзивався, того потяв, а хто мовчав, такому на другий день корова згинула" [7, с. 222]. Відтак можна стверджувати, що дводушник шкодить лише тим, хто говорить, себто живим, а тим, хто мовчить (померлим), не може зашкодити, хоч і нищить його майно.

Феномен мовчання наявний у багатьох релігіях світу, зокрема у зороастризмі. Там "вежею мовчання" називається кам'яна, циліндрична споруда заввишки 8 м. У ній є грати, на які клали голі трупи для поживи грифів [9].

Ще один приклад ритуального мовчання знаходимо у праці З. Фрейда "Тотем і табу": "Якщо індієць Ріма вбив Араша, то він був змушений пройти через важкі спокутувальні церемонії. Протягом шістнадцятиденного посту йому не можна було торкатися м'яса і солі, дивитися на вогонь і з ким-небудь розмовляти" [8, с. 70]. Убивця – це той, хто мав справу зі смертю, а тому він упродовж певного часу – носій смерті.

Заборона розмовляти із вбивцею зумовлена двома причинами: по-перше, вбивці не можна говорити, бо він певний час сам належить "тому" світові; по-друге, порушник табу – той, хто заговорив із вбивцею – сам стає табу, тобто небезпечним для інших.

ВЕСІЛЛЯ

Важливою є роль мовчання у весіллі.

У східнослов'янському варіанті весільного ритуалу для нареченої характерна або найбільша вербальна активність (пн.-рос. варіант), або абсолютне мовчання (укр., білорус. варіанти) [10, с. 402]. Схожа поведінка характерна для наречених інших народів Євразії. Так в абхазців молода упродовж тривалого часу не розмовляла з чоловіком, як і з іншими членами чоловікової родини. Такі заборони були і в інших народів Кавказу. Щоб невістка заговорила, її довго вмовляли, навіть щось дарували [11, с. 120-122]. У деяких народів Середньої Азії, коли наречену запитували, чи вона згодна вийти заміж, та мовчала кілька годин, і лише після довгих умовлянь ледь чутно казала "так" [12, с. 231]. Це маніфестувало також поступовість переходу від однієї соціально-рольової функції до іншої. Мовчання корелює із браком визначеної статусної ролі. Наречена – ще не зовсім жінка, але вже не належить до дівочої громади. Мовлення – це зв'язок між тими, що спілкуються, контакт, комунікація; а наречена ще поза системою остаточно визначених соціальних ролей: вона ще на порозі того, щоб стати жінкою. Вона ще цілком не інтегрована у систему нових соціокомунікативних зв'язків. Тому мовчання – знак "межовості", "недоінтегрованості" у нову сім'ю.

Наречена починала говорити лише після вмовлянь; зауважу, що вмовляння, прохання, задобрювання покійника дуже характерні і для похоронних голосінь:

Княгине моя люба,
Чи не було тобі що їсти,
Чи не було де пробувати?.. (№ 20)

* * *

Ой моя донечко, чого ти одцуралась?
Та чи я вас, мої дітки, та обижаю? (№ 1)

* * *

Моя ти дитинко солодка, моя!
Куда ж ти йдеш від мене, куда?
Рибочко, лебідочко, верни ж ти ся, верни. (№ 1)

Такі вмовляння – пізніший елемент голосінь. Вірили, що "первісно померлий нікуди не віддалявся. З розвитком просторових уявлень йому почали приписувати далекий шлях і далекий політ" [13, с. 173]. Причини появи у голосінні вмовлянь, величань, очевидно, зумовлені страхом перед лімінальною особою [14, с. 33].

У весільному обряді європейських ненців, згідно зі звичаєм, наречений і наречена за весільним столом повинні були сидіти спокійно, скромно. Заборонялися будь-які вияви почуттів: не можна було розмовляти між собою, триматися за руки [15, с. 88], – молоді повинні були заховувати поведінку, не властиву живим людям (таку поведінку можна також пояснити захистом від злих сил, які наповнюють простір лімінальної ситуації).

РИТУАЛЬНІ ТРАПЕЗУВАННЯ

Бог і людина у первісному суспільстві злиті – що потрібне людині, потрібне і Богу [16, с. 61], а тому трапезування первісної людини уявлялись трапезуванням самого божества [16, с. 63].

Звідси – ритуальні трапезування, які певним чином також пов'язані з проблемою мовчання. Відомо, що акт споживання їжі мав дуже важливе значення у давньоіндійській традиції. "Закони Ману" – своєрідний кодекс поведінки давнього індійця – наказують: "Нехай вся їжа буде дуже гарячою, а ті, що її споживають – нехай будуть мовчазними; і нехай двічі народжені [представники трьох вищих каст, що проходили в дитинстві обряд висвячення] не говорять про якість їжі, навіть коли їх запитуватиме жертвувальник" [17, с. 74]. Така поведінка під час трапезування пов'язана з тим, що "скільки часу зберігається тепло в їжі, скільки часу їдять у мовчанні і не говорять про якість їжі, стільки часу їдять предки" [17, с. 74]. Отже, трапезувати треба мовчки, тільки тоді предки можуть приєднатись до живих людей, що в цей час, завдяки мовчанню, схожі на померлих.

Сам акт злуки (контакту) з померлим є лімінальним. Тому парадигматично (як і у весіллі) супроводжується мовчанням. Отже, не просто уподібнення до померлих, а знак порогової сакральності.

ІНІЦІАЦІЯ

Той, хто проходить обряд ініціації, переходить із одного світу в інший, себто повинен померти і народитися. Відомий дослідник чарівної казки В.Пропп уважав, що "цикл ініціації – найдавніша основа казки" [13, с. 329]. "Живі впізнаються за тим, що від них тхне, вони позіхають, сплять і сміються" [13, с. 81]. У мертвих усе навпаки. Крім того, їм властиве ще і мовчання.

Яскравим підтвердженням цього може бути казка Г.К. Андерсена "Дикі лебеді" [18, с. 78-90]. У ній йдеться про те, що мачуха-королева зачарувала одинадцять синів короля, перетворивши їх на диких лебедів. Сестра Еліза дізналася, що братів можна врятувати. У вісні з'явилася до неї добра фея і веліла з кропиви, що росте на кладовищі, сплести одинадцять сорочок, накинути їх на лебедів – і чари зникнуть. "Але пам'ятай, – наголосила фея, – з тієї хвилини, коли розпочнеш свою роботу, і до того часу, поки не закінчиш її, хоча б вона тягнулась цілі роки, не повинна говорити ні слова. Перше слово, яке зірветься з твого язика, проколе серця твоїх братів, як ножем. Їх життя і смерть будуть у твоїх руках" [18, с. 85].

Для дівчини це випробування є своєрідною ініціацією. Щоб допомогти братам-птахам, які наполовину належать потойбіччю [19], вона сама мусить наполовину перейти у "той" світ. Такий перехід відбувається за допомогою мовчання.

Розглянуті приклади ритуального мовчання доводять, що воно наявне у всіх ритуалах переходу (наприклад, похорон, весілля, ініціація та ін.)

Тепер з'ясуємо причину появи мовчання у ритуалі.

Відомо, що ритуал – універсальний стабілізуючий чинник, необхідний тоді, коли з'являється кризова ситуація, тобто порушується гармонія у суспільстві. Це можна зобразити такою схемою:

ХАОС (дисгармонія) → РИТУАЛ → СТАБІЛЬНІСТЬ
(упорядкованість)

У ритуалі виділяють вербальний (словесний), акціональний (дієвий) і реальний (речовий, предметний) коди. Такі структури є ізосемантичними, вони часто накладаються одна на одну, отже, щоб їх розшифрувати, треба постійно зважати на це. У похоронному ритуалі вербальний код – голосіння – поєднується з акціональним – плачем. Між ними існує причинно-наслідковий зв'язок: голосіння мало бути "гарним", "довгим", щоб "розжалобити" присутніх, примусити їх плакати, щоб "обмити" душу, яка має перейти в інший світ, від гріхів [6].

Стан хаосу, дисгармонії у суспільстві – це своєрідний початок суспільства, – такий стан мала спільність людей (ширше – природа) перед тим, як стати впорядкованою структурою, суспільством. Ритуал протистоїть хаосу. У ритуалі слово як вербальний код протистоїть відсутності слова – мовчанню. У традиції багатьох релігій Слово безпосередньо керує інертною матерією, що перебуває у хаотичному стані, і впорядковує її форми, творячи у кінцевому підсумку людину [20, с. 15].

У даному випадку ритуал – це не лише метакод, створений людиною для впорядкування суспільства, а значно ширше поняття. Це те, що творить, а не руйнує. "Спираючись на різні релігійно-філософські вчення, у Слові можна виділити дві трансцендентні, тобто такі, що є за межами людського досвіду, властивості: здатність матеріалізувати (творити) і дематеріалізувати (руйнувати) об'єкт [20, с. 17]. Слово ритуалу – це, зрозуміло, Слово, яке творить, упорядковує, структурує.

У ритуалах переходу хаос ізосемантичний "чужому" світові, а впорядкований простір – "своєму", тому у просторі ритуалу наявні елементи і "чужого", і "свого" світів; у ньому не лише слово – атрибут живого (представника "свого" світу), а й мовчання – атрибут померлого (представника "чужого" світу). Те, що мовчання – властивість потойбіччя, зовсім не означає, що воно містить лише негативні конотації. Річ у тому, що у всіх ритуалах переходу знаходимо двояке ставлення до лімінальної особи: як до чогось доброго і разом з тим небезпечного.

Це явище справді дуже добре простежується в усіх згаданих ритуалах. Наприклад, певний час до і після народження дитини матері було заборонено виходити із хати, брати воду у сільській криниці, бо ця вода могла б стати "мертвою". Окрім того, їй "не можна було місити тісто, доїти корову, торкати ікони і навіть їсти за одним столом з іншими" [10, с. 339]. Майже такі ж заборони стосувались зарученої дівчини [14, с. 140-150], а також близьких родичів померлого. Коли з хати виносять покійника, то треба "зрушити" зерно, яке зберігається у хаті, щоб воно не стало "мертвим".

Паралельно існують вірування, що побачити вагітну жінку, користуватись голкою, якою була зшита сукня молодій, є доброю ознакою. Вважалося також, що "при різних захворюваннях [...] дотик до померлого (чи його одягу) виліковує, знімає закляття" [14, с. 121]. Тут можна згадати і факти численних судів над людьми, які "розкопали могилу і вирізали з мерця лою на свічку, з якою можна красти непомітно в кожній хаті – всі спатимуть і не прокинуться" [21, с. 535]. О. Андрієвський фіксує і таку народну "пораду" хворому: вибрати з гною стеблинку і, не очищуючи її від бруду, взяти в зуби, потім, не озираючись і нікому не кажучи ні слова (! – *І.К-Ф*), бігти на цвинтар, де кинути стеблинку на якусь могилу. Хворобу – як рукою зніме" [21, с. 535].

У чому ж причина такого бінарно-протилежного ставлення до лімінальних осіб? Звичайно, відповідь на це питання може бути більше гіпотетичною, аніж

аксіоматичною, проте спробуємо пояснити.

А. Голан прагне довести, що у первісній релігії був один Чорний бог – Бог підземелля. У руках цього бога були всі "нитки" життя: від нього залежали народження і смерть, тобто добро і зло [22, с. 210-223], а померлі йшли на "той" світ, набуваючи особливих ознак і характеристик, значною мірою притаманних богам (звідси і культ предків, який триває особливо довго тому, що померлі – це близькі, дорогі боги, до яких легше звертатись, ніж до офіційних всемогутніх божеств [13, с. 153]).

Оскільки мовчання – ознака такого амбівалентного світу, ознака амбівалентних лімінальних істот, то і воно є амбівалентним – містить у собі різні, навіть протилежні компоненти.

М. Зубрицька, досліджуючи онтологізацію смерті у творчості В. Стефаніка, пропонує трактувати мовчання як мову потойбічного, незнаного, бо цілковито іншого, яке не підпорядковується параметрам буденного слова [23, с. 21-24] (Апостол Павло у другому посланні до коринтян так пише про відхід Христа на небо, тобто в інший світ: "був узятий у рай і чув слова несказанні, яких годі людині вимовити" (Павло, 12:4). Дослідниця відзначає опозицію межової ситуації *сповідь/мовчання*. Сповідуються ті, хто не хоче померти у гріхові [23, с. 24]; сповідь можна потрактувати також як необхідну умову перед мовчанням під час переходу в інший світ, як своєрідний підсумок цілого життя.

Мовчання – ознака первісного, неструктурованого світу, а тому одним із значень мовчання є повернення до початку. Лімінальна істота, переходячи в інший світ, саме з мовчання розпочинає нове існування.

2. МОВЧАННЯ – ШЛЯХ ДО МУДРОСТІ

Мовчи і я навчу тебе мудрості (Іов, 33:33)

Усі розглянуті вище приклади характеризують мовчання як показник пороговості, переходу в інший світ, тим самим вказуючи на зв'язок екзистенціалу мовчання зі світом померлих, проте мовчання має важливе значення у світі живих. Цікаві приклади знаходимо у християнській традиції. Йдеться про монахів-мовчальників – "групу святих-преподобних у християнській церкві (східній і західній), що дотримували впродовж довгих років обітницю безперервного мовчання" [24, с. 680].

Мовчання – одна з чеснот (поруч з молитвою, самодокором, самопізнанням, покорою, совістю, прощенням, терпінням та ін.), які радить заховувати нововисвяченим засновник монастиря "Сваровская пустынь" Ієромонах Іларіон: "Мовчання, за словами Преподобного Арсенія, є корінь безгрішності, а тому нововисвяченим дуже потрібно його мати" [25, с. 165].

Покора і мовчання – дуже важливі чесноти; за словами Йоана Златоустого, нема нічого сильнішого від покори [25, с. 159]. Покірنا людина – це людина, що згоджується перенести найсуворіші випробування, виконати найважчу роботу без обурення, зберігаючи мовчання. Вміння мовчати – це своєрідне мірило сили волі, коли людина у будь-якій ситуації здатна не прохопитись ані словом, знести всі докори, навіть несправедливі. Мовчання – те що збирає, акумулює, а багатослів'я – витрачає. "Мовчазний є багатий у розумі" – наголошує Ієромонах Іларіон [25, с. 166].

3. НЕВИМОВНІСТЬ МОВЧАННЯ

Усе, про що взагалі можна подумати, можна подумати ясно. Усе, що можна висловити, можна висловити ясно.

Звичайно, є й невимовне. Воно виявляється, це й є містичне.

Про те, про що не можна сказати, треба мовчати.

Л. Вітгенштайн

Функціонально протилежною до мовчання є мова (точніше, – мовлення як "суто індивідуальна частина мовленнєвої діяльності" [26, с. 116]). О. Потєбня писав, що мова ставить людину над усіма іншими тваринами [27, с. 9], тобто вивисує її, виокремлює з природи. Тут виявляється певна амбівалентність мовчання: з одного боку, воно поєднує людину з природою, певною мірою уподібнюючи її до навколишнього, звичайно, мовчазного середовища, а з іншого боку, мовчання – це шлях до відчуження, усамітнення.

Людство протягом усієї своєї історії прагнуло відмежуватись від природи, окультурити її закони. Певною мірою це вдалось, проте "всемогутність природи виявляє свій вплив на людину у сексі і смерті" [28, с. 330]. Людське суспільство робило все можливе, щоб "пом'якшити несамовитість кохання і агресивність смерті" [28, с. 330]. Ці два чинники відіграли чи не найважливішу роль у формуванні ритуалу.

Час давнього ритуалу – це час свята, час, коли перед стабілізацією, нормуванням, яке вносить ритуал, "відкривались шлюзи" заборон і правил, щоб "випустити пару", зняти напруження; час, коли в людині брало верх природне начало, яке виявляється у двох напрямках:

1) занурення у природу, причому домінують інстинкти;

2) самозаглиблення, своєрідна ізоляція від навколишнього середовища. Така ізоляція відбувається за допомогою мовчання, коли людина входить в інший світ. Втрачається негативна енергія, активізується підсвідома сфера. Це вихід із часу історичного у час сакральний, повернення до "яйця", саме під час такого повернення людина наповнюється енергією і повертається у час історичний оновленою, сильною.

У цьому значенні мовчання близьке до музики. Музика – це досконале Слово, вона з'являється тоді, коли не вистачає слів.

Діонісій Ареопагіт у "Містичному богослов'ї" пише: "...По мірі опускання від світу вишнього до долішнього і мова моя, відповідно стає більш багатослівною; [...] а по мірі піднімання від світу долішнього до неосяжних вершин мова стає небагатослівною, щоб після досягнення кінця шляху досягнути повної безсловесності, повністю розчинившись у (божественному) безмов'ї". Тоді досконалим Логосом буде не конкретне слово чи музика, а власне їх відсутність чи мовчання [29, с. 110].

Поети здавна відчули недостатність слова – стан, коли певні явища, відчуття, переживання не можливо висловити. З часом це підтвердили і мовознавці. Зокрема, Р.Барт писав, що мова "взагалі не здатна "виражати" будь-що, вона здатна тільки називати, "іменувати", тому все підводиться під загальні категорії".

Будь-яке слово спрощує, узагальнює, тому висловлення бідніше, ніж переживання, яке за ним стоїть. Ф. Тютчев ці відчуття передає такими віршованими рядками:

Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймет ли он, чем ты живешь?
Мысль изреченная есть ложь [30, с. 126]

У поезії експериментували з поетично-музичним рядом. Найліпше це вдалося Верлену. Мало хто пробував йти далі. Щасливий приклад – Малларме, який увів у тканину вірша порожнечу між словами, тобто апелював до неомовленого, не вбраного у слово [29, с. 111].

"Для реальної людини проза [існування в універсумі культури] є несвободою – в ній вона задихається. Тоді, може, наше місце в мовчанні? У позамов'ї? Теж, очевидно, ні. Це вимір божественного [...]. Вимір людський [...] єднає прозу і мовчання, суще і божественне". Людина – медіатор між прозою і мовчанням [29, с. 112]. Простір мови не збігається з простором думки. Особливо яскраво це виявляється у мистецтві: творча думка художника, скульптора, композитора не піддається висловленню і створюється без слова [27, с. 36]. Багатство творчих переживань виражається звуками, фарбами, об'ємними формами, бо слово забідне, щоб передати деякі відтінки людських почуттів.

Л. Вітгенштайн – відомий австрійський філософ-неопозитивіст, основоположник лінгвістичної філософії – писав: "Мова маскує думку. І маскує так, що з зовнішньої форми маски не можна скласти уявлення про форму замаскованої думки, бо форму маски утворено зовсім не для того, щоб з неї можна було впізнати форму тіла" [31, с. 36].

Мовчання – це стан, у якому людина самозаглиблюється, вдосконалюється, а тому стає мудрішою. У мистецтві, яке генетично пов'язане з первісним міфоруитуальним кодом, мовчання з'являється тоді, коли відчувається нестача слів, їх неспроможність адекватно і повно передати переживання, почуття.

Людська культура – це синкретична єдність акціонального, вербального, речового кодів. Вона також дає змогу означити (маркувати) сферу мовчання. У контексті культури, як бачимо, мовчання не позбавлене змісту. Тому ритуальне мовчання – це необхідний, важливий щабель обрядової дії, який позначає лімінальну ситуацію і є, певною мірою, способом ПЕРЕХОДУ поміж окремими важливими ланками соціокультурного життя.

1. *Суходуб Т.* "Щоденник спокусника" в контексті життєвих ситуацій та літературних тем ХХ ст. // Українська К'єркегоріана. Доповіді міжнародного семінару, присвяченого пам'яті Григорія Маланчука.– Львів, 1998.
2. Фразеологічний словник української мови: У 2 т.– К., 1993.– Т. 1.– С. 500.
3. Етимологічний словник української мови: У 7 т.– К., 1989.– Т. 3.– С. 493.
4. *Трубачев О.* "Молчать" и "таять" // Проблемы индоевропейского языкознания.– М., 1964.
5. *Чубинський П.* Українські народні казки: У 2 т.– Київ; Відень; Львів.– (без року вид.)– Т. 1.
6. *Свенціцький І.* Похоронні голосіння // Етнографічний збірник.– Львів, 1912.– Т. 31.– № 18. Тут і надалі тексти голосінь подаємо за цим виданням, зазначаючи в дужках номер тексту.

7. *Гнатюк В.* Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник.– Львів, 1912.– Т. 31.
8. *Фрейд З.* Тотем и Табу.– Москва; Петроград (без року вид.).
9. *Britannica Macropaedia.*– Chicago.– 1993.– V. 29.– P. 1087.
10. *Чистов К.* Семейные обряды и обрядовый фольклор // Этнография восточных славян. Очерки традиционной культуры.– М., 1987.
11. *Смирнова Я.* Семейный быт и общественное положение абхазской женщины (XIX–XX вв.) // Кавказский этнографический сборник.– М., 1995.
12. *Троицкая А.* Некоторые старинные обычаи, обряды и поверья таджиков долины Верхнего Зеравшана // Занятия и быт народов Средней Азии.– Л., 1971.
13. *Пропт В.* Исторические корни волшебной сказки.– Л., 1986.
14. *Еремина В.* Ритуал и фольклор.– Л., 1991.
15. *Евсюгин А.* Свадебные обряды европейских ненцев в XIX – начале XX века // Советская этнография.– 1975.– № 1.
16. *Фрейденберг О.* Поэтика сюжета и жанра.– Л., 1936.
17. *Законы Ману.*– М., 1992.
18. *Андерсен Х.* Сказки. Истории.– М., 1973.
19. Про семантику орнітоморфних уявлень про душу див.: *Маєрчик М.* Орнітоморфні уявлення про душу (проблеми генезису та семіозису) // Студії з інтегральної культурології. 1. Thanatos. – Львів, 1996. – С. 92-104.
20. *Гируцкий А.* Тайна имени.– Минск, 1996.
21. *Андрієвський О.* Бібліографія з українського фольклору.– К., 1930.
22. *Голан А.* Миф и символ.– Москва; Иерусалим, 1994.
23. *Зубрицька М.* Онтологізація смерті у творчості Василя Стефаника // Студії з інтегральної культурології. 1. Thanatos.– Львів, 1996.
24. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона.– СПб., 1896.– Т. 38.
25. Общежительная Сваровская пустынь и достопамятные иноки, в ней подвизавшиеся.– М., 1996.
26. *Барт Р.* Основы семиологии // Структурализм: "за" и "против".– М., 1975.
27. *Потебня А.* Мысль и язык.– К., 1993.
28. *Арьес Ф.* Человек перед лицом смерти.– М., 1992.
29. *Возняк Т.* "Народження трагедії з духу музики" та "Лісова пісня". Слово–Музика–Мовчання // Сучасність.– 1992.– № 2.
30. *Тютчев Ф.* Полное собрание стихотворений.– Л., 1957.
31. *Вітгенштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження.– К., 1995.– С. 36.

Iryna KOVAL-FUCHYLO
EXISTENCIAL OF SILENCE IN ETHNOLOGY AND CULTURE

The problem raised in article is investigated in the folkloristic and ethnographic aspect in particular in funeral rituals of the transition to another world as a state of the indulgence into retrospection and self-perfection of a human being.

Стаття надійшла до редколегії 25.09.98